

4 Vývojové tendence v současné slovní zásobě češtiny (doc. PhDr. Milena Krobotová, CSc.)

Obsah kapitoly

Text kapitoly

Vědění je poklad, ale praxe je klíč k němu.

(Thomas Fuller)

Cíle

Po prostudování této kapitoly získáte předpoklady k tomu, abyste dokázali:

- Charakterizovat základní vývojové tendence v současné slovní zásobě.
- Pochopit nejčastější způsoby tvoření nových pojmenování.
- Uvědomit si základní významové změny slov a slovních spojení.
- Popsat současné trendy v přejímání slov.
- Pracovat s rostoucí terminologizací v jazyce.

Průvodce studiem

V poslední kapitole společně shrneme základní vývojové tendence v současné slovní zásobě. Zamysleme se znovu nad těmi tendencemi, které ovlivňují lexikální prostředky a slovotvorné postupy v našem jazyce. Pochopit vývojové tendence souvisí s aktivním přístupem k jazyku a používáním vhodných jazykových prostředků v projevech psaných i mluvených. K tomu vám přeji hodně úspěchů a věřím, že i tuto kapitolu bez problémů zvládneme.

Doba potřebná ke studiu

Předpokládám, že kapitolu zvládnete prostudovat během **3 hodin**.

4.1 Charakteristika vývojových tendencí ↑

Ve vývoji fonologického a morfologického systému převládá v zásadě **tendence unifikační**, ve vývoji slovní zásoby, obdobně jako ve vývoji syntaxe, převládá **tendence diferenciační**. Na jedné straně dochází k sblížení s jazykem běžně mluveným (do slovní zásoby spisovné češtiny pronikají hovorová slova), na druhé straně se zvyšují nároky kladené na spisovný jazyk jako dorozumívací prostředek, neboť plní stále více funkcí a dochází ke zvýšenému podílu intelektualizace ve vývoji (oddálení od slovní zásoby současného spisovného jazyka).

O vývoji ve slovní zásobě

Slovní zásoba reaguje na společenský vývoj bezprostředněji. Projevuje se to v intenzitě

jejího vývoje i v jeho poměrné složitosti. Setkává se tu působení často protichůdných tendencí, př. univerbizace oproti multiverbizaci, nacionalizace oproti internacionalizaci, determinologie oproti terminologie aj. Jazyk se snaží vyrovnat s potřebou aktuálních termínů i vznikem nových homonym, př. termín *ikona* získal nedávno v počítačové grafice docela nový význam ve srovnání s tradičním významem termínu *ikona* v oblasti umění; podobně dostaly nový význam ve výpočetní technice termíny *myš*, *okno*, *trojský kůň* aj.

Současný vývoj slovní zásoby se děje:

- Růstem počtu termínů ve slovní zásobě.
- Tvořením nových pojmenování.
- Ústupem a zanikáním starých pojmenování.
- Změnami významovými.
- Přejímáním z jiných útvarů národního jazyka.

4.2 Kvantitativní růst a terminologizace slovní zásoby ↑

V současné češtině se nejvíce mění její slovní zásoba. S novými pojmy se šíří nová pojmenování. Asi čtvrtina nových pojmenování jsou termíny.

Terminologizace
slovní zásoby

Pro zájemce

A. Jedlička uvádí podle K. Sochora (*Příručka o českém názvosloví odborném*): „Nejméně 90 % nových přibylých slov nebo významů pozměněných patří k odbornému názvosloví. Proto věnuje jazykověda odborné terminologii zaslouženou pozornost.“ (jako např. K. Hausenblas: *K specifickým rysům odborné terminologie*, B. Havránek aj.).

Mluvíme proto právem o **terminologizaci** slovní zásoby, která souvisí se stále větším uplatněním vědy a techniky v našem životě. Máme na mysli pojmenování ze soustavy jednotlivých vědních oborů, která zaručují přesnost a jednoznačnost textu, významovou ustálenost i možnost tvořit potřebné odvozovací řady (*synchronie*, *synchronický*, *synchronizovat*, *synchronizace*, *synchronizátor* aj.). Protože je termín součástí odborného vyjadřování, posuzuje jeho vhodnost nejen jazykověda, ale též příslušný obor. Ze sloučení obou stanovisek vyplývají obecné požadavky, kterým má termín vyhovovat. Patří k nim:

- **Jednoznačnost.** Absolutně jednoznačných pojmenování je však v jazyce málo, proto se v terminologii vystačí s jednoznačností *relativní*. To znamená, že odborný název je jednoznačný uvnitř příslušné terminologie (*předložka* označuje v mluvnici slovní druh, jiný význam tu nemá). Jako termín funguje i slovo, které má v jazyce více významů. Zpravidla je jím slovo ve svém základním významu neutrální, neterminologické, teprve jeho význam nebo významy přenesené jsou terminologické, př. *spojka* je všechno, co něco spojuje (základní význam), slovní druh, část motoru, hráč ve sportu spojený s určitým úkolem aj. (terminologické významy). Terminologický význam je ve vztahu k základnímu významu (neutrálnímu) často užší a zároveň specializovanější, př. *přesah* v základním významu přesahování; rozložení věty do dvou veršů (terminologický význam - jde o přesah určité povahy). Tam, kde slova fungují jako termíny v několika oborech a jejich významy nemůžeme vysvětlit přenesením, mluvíme o *terminologických homonymech*, př. *reakce* (v chemii / v politice), *asimilace* (ve fonetice / v etnografii / v botanice).
- **Přesnost** souvisí s jednoznačností. V rozporu s touto zásadou je synonymita (jde o terminologickou nadbytečnost). Přesto se s případy synonymity v názvosloví setkáváme. Bývá to někdy způsobeno tím, že se termíny vytvářejí současně na různých místech. Zejména u nových oborů v počáteční fázi vývoje terminologie se hledají vhodné termíny, uvádějí se různé pojmenovávací možnosti a teprve později se

prosazuje snaha po jednotnosti. Toleruje se paralelní užití pojmenování *domácího* a *cizího*, které má často internacionální charakter: *mluvnice / gramatika*, *zeměpis / geografie*, *přívlastek / atribut* aj. Může však dojít k tomu, že se udrží jen jeden z členů dvojice (*kopaná / fotbal*). Základním pojmenováním se stal *rozhlas*, synonymní *rádio* se stalo hovorovým. Dřívější názvy zanikají (*lučba / chemie*, *krasověda / estetika*). Řidčeji se původní synonyma významově rozliší.

Pro zájemce

Často se setkáváme s dotazem, zda používat slovo *vteřina* nebo *sekunda*. *Vteřina* pochází z dob obrození. Poprvé byla údajně užitá v první české učebnici matematiky, kterou sepsal tepelský premonstrát Vojtěch Sedláček. Slovo *vteřina* není ryze české, nemáme ani jeho slovotvorný základ, neboť nejbližší příbuzné slovo je ruské *vtoroj* (druhý) a naše *úterý* (druhý den v týdnu). I když se *vteřina* „vžila“, fyzikálním označením jednotky času přestala u nás být od 1. ledna 1980, kdy jsme přistoupili k mezinárodní soustavě jednotek SI. *Vteřina* jako název měrné jednotky se nadále vyskytuje v geometrii a v běžném hovoru se používá i pro udání času (říkáme i *vteřinovka* ve významu „vteřinová ručička hodinek“). Žádný výkladový slovník výraz *vteřina* nezakazuje (Slovník spisovného jazyka českého ho uvádí jako synonymum k výrazu *sekunda*).

- **Ustálenost.** Termíny jsou *ustáleny* a *normalizovány*. Ustálenost třeba chápat relativně (nejde o neměnnost). Zásahy do terminologie se provádějí uvážlivě a změny nebývají obvykle radikální. Po jazykové stránce má být termín *nosný*, operativní, má poskytovat možnost dalšího tvoření: *kyslík - kysličník - okysličovat - okysličovadlo*; *rod - rodový, bezrodý, rodovost* aj. Ve výhodě jsou termíny jednoslovné oproti termínům víceslovným: *housle - houslař, houslista, houslový*; *lesní roh - 0*. Víceslovné názvy nejsou sice operativní, ale snadno se tvoří a mají velkou míru popisnosti.
- **Neutrálnost.** Úlohou termínu je pojmenovávat, proto se zdůrazňuje jejich nociónální funkce. Termín nemá být expresivní. Mohou se však uplatnit slova v obecném jazyce expresivní, př. deminutiva anatomická (*lopatka, průduška, průdušinka, panenka, bubínek, kovádlika...*), botanické názvy (*tyčinka, číška, lístek, mochnička, penízek, měsíček...*) aj. V těchto případech jde o označení věcí bez vedlejšího citového příznaku. Pozůstatek expresivního chápání proniká u zoologických názvů (*pyskoun, luskoun, pišťucha, poletucha* aj.), a to vlivem přípon, které mívají expresivní zabarvení mimo terminologii. U těchto termínů se expresivní příznak vytrácí, dochází k deexpresivizaci.

Tvoření termínů

Termíny se tvoří jako jiná slova. Nejčastěji jde o odvozování **příponami**: *nemocnost, poruchovost, sňatečnost, úrazovost; sušička, třídička, dělička, vznášedlo* aj. Využity jsou i odvozeniny tvořené **předponami**: *prajazyk, prahory; pakobylka, pakůň; odmocnit, sestrojít, odvzdušnit* aj. **Složeniny** jsou zastoupeny také hojně: *tlakoměr, vlhkoměr, plynovod, parovod, polovodič, bioplyn, termostat* aj. **Zkratky** se šíří teprve v poslední době, př. *VKV, EKG, CT* aj. Časté je používání akronymových zkratkových termínů typu *laser, radar* aj. Značnou část terminologie reprezentují **terminologická sousloví**. Mají výhodu ve velké popisnosti i v tom, že dobře vyjadřují pojmovou systémovost, nadřazenost a podřazenost. Některá nová terminologická sousloví jsou často velmi dlouhá a obtížně osvojitelná (*střední teplotní koeficient lineární délkové roztažnosti*) a nelze z nich nic vypustit, ba ani změnit pořadí slov, neboť by došlo ke změně významu.

Jak tvoříme termíny

Nejčastější typ sousloví je ze slovnědruhového hlediska složen:

- Adjektivum + substantivum (*umělá družice, legovaná ocel, rotační válec, ozonová díra, zábavná pyrotechnika*).
- Substantivum + adjektivum (*tygr bengálský, mák polní, kudlanka nábožná*).

- Substantivum + substantivum (*rovnice přímky, bod varu* aj.).

Využívá se i **sémantického tvoření**. Specifikují se slova širokého významu, která bývají jako termíny společná několika disciplínám, i když mají v různých oborech významy dále specifikované, př. *pole, základ, těleso, útvar, hodnota, clona* aj. Diferenční význam dodává obvykle přívlastek, př. *krevní oběh - oběh peněz, magnetické pole - slovní pole*.

Sémantické
tvoření slov

Mnoho termínů tvoří internacionalismy, př. *biologie, astronomie, infinitiv, automatizace* aj. Mezinárodní terminologií přesahuje odborná terminologie rámcem národního jazyka.

Internacionalizace
a nacionalizace

- **Internacionalizace** je výrazná v nových oborech (kybernetika, teorie informace, výpočetní technika). Nevýhoda je užívání cizích názvů v českých kontextech, neboť jejich někdy malá přizpůsobivost vede ke snaze po počestování názvosloví. Vedle nově utvořených domácích náhrad se uplatňují doslovné překlady: *pronomen - zájmeno, etnografie - národopis*. Dochází také k přejímáním termínů z cizích jazyků, př. *joystick, notepad, software, hardware* aj., z nichž se některé po určité době adaptují do národního jazykového systému, př. *displej, drive* aj. Od adaptovaných přejatých slov se tvoří další slova, která z pravopisného hlediska odrážejí podobu původního jazyka, ale zároveň mají dubletní tvary, vzniklé v novém jazykovém prostředí, př. *skener/ scanner, skenerista / scannerista, skeneristka / scanneristka, skenování / scanování, skenovací / scanovací, skenovat / scanovat, skenovaný/ scanovaný* aj. Některé z termínů se jazykovému prostředí již plně přizpůsobily a jejich cizí původ uživatelé ani nepocítují, př. *internet, internetista / interneták* (slang), *internetění* (surfování po internetu - slang), *internetovský / internetový / internetově / internetovsky, internetovat* aj. Terminologická kompozita se tvoří komponenty národními (*kovošrot, křovinořez* aj.), mezinárodními, př. *ekosystém, technosféra* aj., vznikají i kompozita hybridní, př. *eurokarta, infrapřenos, minidílna, infolinka* aj.

Pro zájemce

Je třeba připomenout, že také čeština obohatila cizí jazyky několika internacionalismy. Jako příklad můžeme uvést nejen slovo *robot* (J. Čapek), ale také nověji *remoska*, o níž byl v Anglii velký zájem, neboť vyplnila mezeru na britském kulinářském trhu. Staročeské slovo *pišťala* (husité tak nazývali jistý druh lehčí zbraně s tenkou hlavní a vydávající jasnější zvuk) přešlo přes němčinu do francouzštiny a odtud se vrátilo v 16. století opět přes němčinu v podobě *pistole* (z německého *Pistole*).

Oproti internacionalizaci je třeba připomenout i **nacionalizaci** (přizpůsobování slov nebo jejich částí). Jako příklad můžeme uvést např. *beryllos* (z řečtiny; druh drahokamu), a to hned dvojího převzetí tohoto slova: jako *beryl* (drahokam) a také německé *Brille*, z nichž máme české *brýle*, které se nejprve brousily z berylu.

Živý je i proces **determinologizace**, který se týká mnoha slov i sousloví. Je obtížně postižitelné, kdy k tomuto jevu dochází. Slovník spisovného jazyka českého uvádí charakter některých slov již jinak, než je pocítujeme, př. *dispečer* - odb., *harmonogram* - hosp., *plán* - ekonom., *stěrač* - motor., *spray* - med. výrobek, *tachometr* - techn., *tvárnice* - staveb. aj. Výraz *multiservis* není zaznamenán ani v Doplňcích a opravách. Determinologizace je tedy jedním z prostředků obohacování neutrální slovní zásoby.

Proces
determinologizace

Pro zájemce

Pojem **terminologická kultura** je organickou složkou jazykové kultury. Naše civilizace se v osvojovacích

procesech nemůže obejít bez jistého množství vědeckotechnických termínů. Již žák základní školy zná aktivně mnoho termínů, které do učiva přecházejí z jednotlivých oborů, př. z matematiky termíny *poměr, součin, trojúhelník, uhel* aj., z fyziky termíny *hmotnost, pohyb, práce, těleso, výkon* aj., z přírodopisu termíny *buňka, dědičnost, množení, život* aj., z českého jazyka termíny *podmět, slovo, sloh, věta* atd. Terminologická kultura kromě složek již uvedených u jazykové kultury vyžaduje navíc další složky, např. znalost terminologie oborů, které tvoří pozadí, resp. základ příslušného vyučovacího předmětu; znalost základní terminologie příbuzných, resp. hraničních oborů; znalost mezipředmětových vztahů vyučovaného předmětu a dalších vyučovacích předmětů; základní znalosti ze všeobecné terminologie; dovednost v řešení terminologických problémů vyučovaného předmětu; dovednost ve vyhledávání potřebných terminologických informací v různých zdrojích; schopnost spolehlivě rozlišit spisovné termíny od nespisovných (zejména slangových a profesionalismů); zvládnout správný pravopis termínů, zejména přejatých cizích termínů; správnou výslovnost všech termínů, zejména však přejatých cizích termínů; znalost homonymních a synonymních termínů; znalost systémových terminologických prvků, zejména terminologických předpon a přípon, a to národních i mezinárodních; znalost etymologie důležitých, frekventovaných nebo motivačně mimořádně zajímavých termínů i znalost základních způsobů tvorby nových termínů.

4.3 Tvoření nových pojmenování ↑

Nové pojmenování je spíše projevem nového vztahu k pojmenovávanému jevu, př. *požárník - hasič, příslušník VB - policista, předseda NV - starosta, předseda KNV - hejtman* aj.), i když jde i o jistou významovou změnu, příčina je někdy v nahrazení hanlivého zabarvení, anebo snahy o přesnější pojmenování. Jde o projev zvyšující se intelektualizace současného jazyka, př. *pečivárna x pekárna*.

Nová pojmenování

Změny v tvoření nových sousloví

- **Tvoření víceslovných pojmenování.** Růst jejich frekvence - základní prostředek pro pojmenování nových jevů skutečnosti - pojmenování organizací, institucí, podniků, zařízení, vyznamenání aj. Jsou projevem intelektualizace současného jazyka. Jde o spojení přesnější, i když jsou často v rozporu s racionalizační složkou intelektualizační tendence ve smyslu o vyjadřovací stručnost a úspornost.
- **Multiverbizovaná pojmenování.** Mezi výchozím pojmenováním jednoslovným a multiverbizovaným musí být nejen vztah sémantický, ale i formální. Podle toho, jak se začleňuje tento formální prvek pojmenování jednoslovného do pojmenování víceslovného (BÝT *představitelem, zástupcem, mluvčím, propagátorem, nositelem...* DÁT *rozkaz, pokyn, slib, odpověď...* VÉST *spor, útok...*; *spotřebitelská, čtenářská, sportovní veřejnost; problémy, otázky, záležitosti prospěchu; proces vývoje, demokratizace, růstu, rozkladu* aj.). Po sémantické stránce nejde mezi výchozím pojmenováním jednoslovným a na jeho základě utvořeným pojmenováním multiverbizovaným o úplnou totožnost, multiverbizované pojmenování je co do významové struktury složitější (zvláště typ *sloveso + substantivum*), má charakter shrnujícího, abstraktního pojmenování (typ *adjektivum + substantivum*) nebo zařazuje pojmenovaný jev do obecnější významové skupiny (typ *substantivum + substantivum*). Dříve bylo odsuzováno pro období vyjadřování v němčině. Užívá se především v odborném a publicistickém stylu.

Změny v tvoření nových slov

Jsou spojeny se současným společenským životem, ale jde i o změny, které jsou důsledkem vnitřního vývoje.

Jména přechýlená. Ženy ve společnosti nabyly nové postavení a s tím je spojen i vznik pojmenování jejich činnosti. Frekvence zakončení:

- **-ka:** *závorářka, řidička, instruktorka, chirurgka* (i *chirurgyně*), *vojínka, četařka, kapitánka, kosmonautka, majorka, děkanka, rektorka* aj.;
- **-lnice:** *hornice, jeřáblice, svobodnice, poručice, plukovnice...*;

- **-/k/yně:** *soudkyně, poslankyně, ministryně, psychiatryně* (nověji i *psychiatřička*) aj.

Zřídka se oproti dřívější době vyskytuje typ zakončený na *-ová*, př. *učitelová, doktorová, ředitelová* aj. Dokonce mnoho současných žen odmítá přechýlenou podobu svých jmen, a proto slyšíme např. *paní Smetana, paní Robinson*. Uvedený typ pojmenování lze akceptovat u jmen cizích, ale z hlediska jazykového úzu by se měla česká příjmení přechylovat.

Jména obourodá. Rozšíření je rovněž spojeno se společenskými poměry - s častějším zastoupením žen v pracovním procesu, př. *účetní, průvodčí, vedoucí, výběrčí, nákupčí, rozhodčí* aj. Ze základových maskulin jsou feminina tvořena konverzí (pouze změnou morfologické charakteristiky).

Jména konatelská. Frekventovaná jsou jména s příponou *-ař/-ář*, jde o pojmenování osob podle jejich pracovního oboru, př. *stavbař, drátař, spojař, slaboproudař* aj., podle sportovního oboru: *plošinář, dráhař, sdruženář* aj., podle hnutí a směrů: *rovnostář*, ale dříve i slangové *dálkař* (dálkově studující).

Slova s cizími předponami a příponami. Pro současnou češtinu je typické tvoření slov z domácích základů cizími předponami a příponami, a to buď původními, nebo nepůvodními, tj. slovními základy, které nabyly povahy předpon, př. *infra-* (*-červený, -zvuk, -zářič*), *ultra-* (*-zvuk, -odstředivka, -krátký*), *mikro-* (*-povídka, -rozhovor*), *mini-* (*-povídka, -sukně, -konference*), *maxi-* (*-plášt', -sukně, -pes*); *-fikace* (*plyno-*), *-izace* (*úsekizace*) aj. Může jít i o slova slangová a módní. Patří k nim i publicismy, expresivní výrazy tvořené příponou *-ismus* (*polopatismus*).

Substantiva s příponou *-lnost* představují „statistický“ typ substantiv, který je značně rozšířený, př. *sňatečnost, porodnost, nemocnost, úrazovost, návštěvnost, úmrtnost, nehodovost, poruchovost* aj. Vytvářejí se tím abstraktní názvy shrnující počet jednotlivých případů. Pro tuto významnou složku, která je projevem snahy po intelektualizaci spisovného jazyka, je příznačné užití v administrativním, odborném a publicistickém stylu. Někdy se ovšem tvoří substantivum i tam, kde se pocituje nedostatek opory o adjektivum, a to především ve školství, př. *propadovost, chybovost* aj.

Dějová jména bez přípony se tvoří ze sloves s příponou *-nout*, př. *dopad* (z *dopadnout*). Jméno se střetává se jménem *dopadnutí*, stejně jako *střetnutí* se *střet*. Neuplatňuje se však důsledně. Produktivnost typu se zvyšuje, př. *spad, úhrn, úhyn* aj. Stručností vyhovují odbornému stylu a pronikají do vyjadřování neoborného.

Složeniny s první částí *rychlo-* (*velko-*) a *samo-*. Jde o přívlastkové složeniny typu *maloměsto*: *rychloobrábění, rychloopravna, rychločistírna, rychloprádelna* aj.; *velkoprodejna, velkovýkrma, velkolíheň, velkoodstřel* aj. Tyto složeniny byly dříve odmítány pro domnělou neústrojnost. Tvoření určovacích složenin přívlastkových je v češtině řídké, avšak za jistých okolností se tvořily již dříve a mají svou oprávněnost. Komponent *samo-* je spojen s vývojem společnosti, př. *samosnímkování, samozáhřev, samočinný, samolešticí, samomazný, samonaváděcí* aj. Uvedené typy jsou časté především v odborném stylu.

Složeniny typu kamenolom a autodoprava. Kompozitum *kamenolom* je určovací složenina vzniklá spojením dvou substantiv. Jde o typ kodifikační literaturou často zamítaný jako nečeský. Přesto se však šíří: *dřevoprůmysl, dřevoobchod, dřevosklad, dřevozávod, kovoprůmysl, kovovýroba, kovozávod* aj. Slovník spisovného jazyka českého označuje tyto složeniny jako slangové (nespisovné). Do spisovné češtiny pronikají hlavně v odborném vyjadřování, protože jsou proti příslušným slovním spojením (*výroba kovových předmětů x kovovýroba*) prostředkem vyjadřování těsnějšího a stručnějšího. Z jednoslovných výrazů můžeme rovněž tvořit odvozeniny (*kovovýrobce* aj.). Jde v podstatě o specifické pojmenování univerbizované.

Odmítavé stanovisko kodifikace najdeme i u typu *autodoprava*. Jde o hybridní určovací složeniny s komponenty *foto-, radio-, video-, elektro-* aj., které vznikly zkrácením cizího slova odpovídajících sdružených pojmenování: *automobilová doprava, přehrávač na videokazety* aj. V současném jazyce jsou velmi hojné. Slovník spisovného jazyka českého je označuje jako pojmenování slangová, a tedy nespisovná, a to právě pro jejich hybridní tvoření, jež se považuje za neústrojně. Otázka je, zda uvedené základy cítíme ještě jako cizí. Vznik těchto složenin a jejich šíření podporuje i zvýšená internacionalizace současného jazyka. Jsou vlastní odbornému vyjadřování.

Složeniny typu sladkokyselý (zahraničněpolitický). Slučovací složeniny, které byly dříve v češtině řídké (*sladkokyselý, černobilý*) a omezovaly se na případy, kdy mezi oběma komponenty byl vztah vzájemnosti (*česko-polský, anglicko-německý*). V současné češtině se frekvence složených adjektiv výrazně zvýšila (*didaktickopedagogický, zahraničněpolitický* aj.). Vyskytují se především v odborném stylu a pronikají odtud do publicistiky. Výrazné posílení tohoto typu měl vliv ruštiny, v níž jsou složeniny uvedeného typu hojné.

Zkratky a zkratková slova

Proces jejich vytváření je podmíněn existencí pojmenování víceslovných, na jejichž podkladě vznikají (i proces abreviace je tedy svého druhu univerbizací), viz příslušná část tohoto textu. Zkratky a zkratková slova mají charakter značkový a svou úsporností a stručností jsou projevem racionalizační tendence v současném jazyce.

4.4 Ústup a zanikání starých pojmenování ↑

V jazyce jde o proces méně častý, př. *měšťanka, zprostředkovatelna, pětiletká, perestrojka* aj. V aktivní slovní zásobě se však stále uchovávají pojmenování pro ty jevy, které v naší společnosti zanikly, ale zůstávají příznačné pro jiný systém. Na okraj slovní zásoby ustoupila i mnohá pojmenování, vytvořená teprve v současné době. Starší pojmenování zanikají i tehdy, jestliže sice jev, který označovala, nevymizel, ale změnil se vztah k němu (*požárník, nádeník*).

Stará
pojmenování
zanikají

4.5 Změny slovního významu ↑

Nejhojnější prostředek (vedle vytváření nových sdružených pojmenování) vývoje slovní zásoby. Jím se nejsnáze postihuje nová skutečnost. Není však vždy snadné významové změny slov zjistit, protože pro svou poměrnou nenápadnost unikají mnohdy pozornosti. Některá slova nabyla dříve nových významů: *bleskova* - dříve druh lampy, nyní rychle

Mění se význam
slov

ukončená partie šachu; *brigáda* (dříve vojenský útvar); *družba* (svatební mládenec, námluvčí) nyní přátelství; *estráda* (dříve pódium) - hudebně zábavný pořad; *pionýr* (dříve průkopník) aj.

Pro zájemce

Studenty zaujal lidový popěvek *Čáslava je hezké město / lepší nežli Prčice, / jedna huba jako druhá, / každá na půl měřice*. Zaměřili jsme se na slovo *huba*, které bylo dříve neutrální. V Komenského *Písniích duchovních* čteme: *...a protož v uzdu pojímej svou hubu, kdokoli nechceš přijít na záhubu i zde, i věčně*. V dobré společnosti se slovo *huba* nepoužívá, snad jen jako označení části zvířecího těla. Zaujmu i příklady chybného spojování významu podobně, anebo stejně znějících slov, př. slovo *antoušek* se odvozuje od pražského rasy Antona Schecka, ale název *anton* (pro policejní uzavřený vůz) souvisí s názvem berlínské ulice *Antonstrasse*, kde bylo vězení. Jedna léčivá rostlina se jmenuje *bolševník obecný* (nemá však nic společného se slovem „bolševík“). Název přejal J. V. Presl z ruského slova *borščevnik* (nať této rostliny se používá do polévky boršče). Skupina hlásek *-ršč-* byla poměrně obtížně vyslovitelná, a proto ji upravil na *bolševník*. Na Slovensku existuje pro uvedenou léčivku dokonce pojmenování *bolševník borščový* (botanické jméno je spojeno se jménem ruského původu). Poukázat lze i na jména, která vznikla chybným překladem, př. název české léčivky *kakost* - bylina s nápadnými květy, „čapí nůsek“ (název zavedl J. S. Presl, který špatně přeložil text ze starého herbáře), anebo na nezaviněné tiskařské chyby. Liška *Bystrouška* se prý původně měla jmenovat *Bystronožka*, avšak sazeč se spletl a korektor chybu neopravil.

4.6 Přejímání z jiných útvarů národního jazyka ↑

- Z jazyka běžně mluveného pronikají jednotky do spisovné češtiny se stylovým příznakem hovorovým (ne jako plně spisovné). Jejich další vývoj bývá různý. Některé se neudrží, jiné ano, ale podrží si charakter hovorový, často mají ráz expresivní. Po čase se mohou stát neutrální, př. *lux, luxovat, tranzistor, rolák, vytahovat se* aj. Stanovit přesně hranici bývá obtížné. Někdy pronikají i slova univerbizovaná (vedle nich existuje sdružené synonymní pojmenování), př. *češtinář, asfaltka, věšák, baloňák* aj. Spisovné je slovo *výpadovka*, ale se stylovým příznakem hovorovým.
- Z *nářečí* se v současné době slova nepřejímají, protože jednotlivá nářečí splývají s nadnářečními celky a následně s hovorovou češtinou.

Ustupuje
přejímání slov z
jiných útvarů
národního jazyka

4.7 Spisovnost a nespisovnost ve slovní zásobě ↑

Slova spisovná jsou ve své podobě neutrální a vyskytují se ve všech funkčních stylech. Tím, že se některé hovorové varianty stávají postupně neutrálními a některé neutrální prvky přecházejí ke knižním, dochází často k přesunu mezi jednotlivými vrstvami. Příkladem v současné spisovné jazyce je neutralizace původně hovorových tvarů, př. *peču - pečou - peč*, zatímco původní neutrální variantní tvar se přesouvá do oblasti knižní (*peku - pekou - pec*).

O slovech
spisovných

Někdy dochází ke ztrátě knižnosti jen u některých tvarů, př. zájmeno *jenž* a jeho tvary *jehož, jemuž, jímž* jsou považovány za spisovné a neutrální (vedle tvarů *který*), ale tvar *již* (4. sg fem., 1. pl. mask.) za tvar s knižním příznakem, př. *To jsou spisovatelé, již nepovažovali slávu za metu svého života. Konečně uviděl hvězdu, již nikdy zatím nespátřil*.

Naopak v rovině lexikální některá slova cizího původu, př. *evokovat, konsekvntní* aj., původně neutrální, dostávají příznak knižnosti a některá knižní slova přecházejí k vrstvě neutrální, př. *ekonom, organizátor, automatizace* aj. Jde nejčastěji o slova z oboru politického, ekonomického a technického.

V jistých podmínkách se mohou slova s knižním příznakem stát prostředky jazykové

komiky. Týká se to převážně prostředků lexikálních užívaných ve stylu uměleckém (M. Horníček, K. Poláček).

Jde tedy o to, aby při výstavbě jazykového projevu užil autor vhodných prostředků z té stylové vrstvy, která odpovídá příslušné stylové oblasti. Nelze např. kombinovat prvky s příznakem hovorovým s prvky s příznakem knižním, ale vždy spojovat k sobě jen ty tvary, které k sobě svým stylovým charakterem patří, př. tvarové varianty *můžu říct x mohu říci*.

Hovorová slova mohou být spisovná (*panelák, výpadovka*) i nespisovná. Často jsou expresivní (*průšvih, nátřesk, piplačka, fajnovka, klimpr, doják - kýč, klikař* aj.), využívají se hodnotící adjektiva (*ohromný, úžasný, náramný, senzační, fantastický*), četné neologismy (*džíny/džínsy, džínovina, tramvajenka, chalupář*) aj. Pro hovorovou vrstvu je typická **živost** a **novost**, ale i hovorové archaismy (*perplex, pyramidální*). Z užívání vyšla: *kutálka* (vojenská hudba), *muzika* (taneční zábava), *execírák* (vojenské cvičiště) aj.

O slovech hovorových

Korespondenční úkol

Z libovolné publikaci vyberte souvislou část v rozsahu 30 řádků a proveďte lexikální rozbor podle osnovy uvedené v Příloze 1.

Shrnutí

- Na rozdíl od fonologického a morfologického systému (tendence unifikační) převládá ve vývoji slovní zásoby tendence diferenciační (sbližování s mluveným jazykem a kladení vyšších nároků na spisovný jazyk, neboť plní stále více funkcí při vyšším podílu intelektualizace ve vývoji).
- Slovní zásoba reaguje bezprostředně na společenský vývoj.
- Současný vývoj slovní zásoby se děje terminologizací, tvořením nových pojmenování, ústupem a zanikáním starých pojmenování, významovými změnami, v omezené míře přejímáním z jiných útvarů národního jazyka.
- Asi čtvrtinu nových pojmenování tvoří termíny.
- Termín musí být jednoznačný, přesný, ustálený a normalizovaný, po stránce jazykové nosný, musí být neutrální (nikoli expresivní).
- Termíny se tvoří odvozováním, skládáním, zkracováním, vytvářením terminologických sousloví; využívá se i sémantického tvoření.
- Mezinárodní terminologií přesahuje odborná terminologie rámec národního jazyka.
- Internacionalizace je výrazná především v nových oborech.
- Frekventovaná jsou slova s cizími předponami a příponami.
- Nacionalizace znamená přizpůsobování slov nebo jejich částí českému jazykovému prostředí.
- Živý je i proces determinologizace.
- Velkou pozornost je třeba věnovat terminologické kultuře, která tvoří složku jazykové kultury.
- Nové pojmenování je často projevem nového vztahu k pojmenovávanému jevu.
- Méně často dochází k zániku starých pojmenování.
- Změny slovního významu tvoří nejhojnější prostředek (vedle vytváření nových sdružených pojmenování) vývoje slovní zásoby. Postihuje se jimi nejnáze nová skutečnost.
- Do spisovné češtiny pronikají jednotky z jazyka běžně mluveného. Některé se neudrží, jiné ano, ale podrží si charakter hovorový, často mají ráz expresivní. Jen málo z nich se stává po čase neutrální.
- Z nářečí se v současné době slova nepřejímají, spíše z obecné češtiny.
- Ve všech funkčních stylech se vyskytují spisovná slova. U mnohých z nich dochází k posunu mezi prostředky knižní, některá slova s příznakem knižnosti přecházejí k vrstvě neutrální.
- Hovorová slova mohou být spisovná i nespisovná, často jsou expresivní.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jak bychom mohli charakterizovat vývoj slovní zásoby češtiny ve srovnání s vývojem fonologického a morfologického systému?
2. Co patří k hlavním oblastem, které ovlivňují současný vývoj slovní zásoby?
3. V čem spočívá kvantitativní růst a terminologizace slovní zásoby?
4. Kterým hlavním požadavkům má vyhovovat termín?
5. Jak tvoříme v češtině termíny?
6. Charakterizujte pojmy internacionalizace, nacionalizace a determinologizace.
7. Co spadá do péče o terminologickou kulturu?
8. K jakým změnám došlo v tvoření sousloví?
9. Uveďte základní změny v tvoření nových slov.
10. Nakolik ovlivňuje slovní zásobu zanikání starých pojmenování?
11. Jak se postihuje nová skutečnost změnami slovního významu?
12. Z kterých útvarů národního jazyka se přejímají spisovná slova?
13. Zamyslete se nad pojmy spisovnost a nespisovnost ve slovní zásobě a doložte příklady.
14. Jak bychom mohli charakterizovat hovorová slova?

Pojmy k zapamatování

- tendence unifikační
- tendence diferenciační
- terminologizace
- terminologická homonyma
- terminologické sousloví
- internacionalizace
- nacionalizace
- determinologizace
- terminologická kultura
- změny slovního významu
- spisovnost
- nespisovnost
- hovorovost

Průvodce studiem

Společně jsme dospěli k závěru textu. Víím, že jste studiu věnovali hodně energie a trpělivosti. Odměnou vám však může být to, že jste se obohatili o nové informace a poznatky, které můžete použít ve vaší praxi. Přeji vám, abyste se k textu vraceli, aby se pro vás stal věrným společníkem a pomohl vám v těch případech, kdy si nebudete vědět rady. Jsem přesvědčena o tom, že budete úspěšní. A nejen to. Věřím, že se přece jen trochu zamyslete nad naším mateřským jazykem a třeba i sáhnete po dalších knihách, které vám přinesou poučení.